

ЗАМОНАВИЙ НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ФАЗА МАЪНОЛИ АНАЛИТИК БИРИКМАЛАР

Н. Содикова ¹

Аннотация:

Таклиф этилаётган мақолада немис ва ўзбек тилларининг фаза (бош-ланғич, давомийлик ва якуний) маъносига эга воситаларнинг турли жараён-лар (ҳаракат, ҳолат, ҳодиса)ни англатувчи сўзлар билан бирикмалари аналитик конструкция сифатида кўриб чиқилади. Фаза фазали феъллар ва фаза семали турғун сўз бирикмалар аналитик конструкцияларда доимий фаза компоненти вазифасини бажаради. Ўзгарувчан компонентининг ўрнини инфинитив (немис тилида) ва турли шакллардаги номлар эгаллайди.

Калит сўзлар: фазавий аналитик бирикма, бошланғич, давомийлик ва якуний фаза, фазавий доимий компонент, ўзгарувчан процессуал компонент, фазавий феъллар, кўмакчи феъллар, турғун от-феъл бирикмалари

doi: <https://doi.org/10.2024/k5yk3h71>

“Фазавий аналитик бирикма” (ФАБ) атамаси мазкур мақолада қўйдагича изоҳланади: фаза маъносига эга бўлган феъл (ёки феълли бирикма) бир қандай процессни билдирувчи лингвистик восита (турли шаклда қўлланилган феъл, от) билан бирикиб, унинг босқичларини, яъни бошланиши, давом этилиши ёки тугалланиши (тўхтатилиши)ни ифодалайди (қаранг: [Ризаев 2019: 17]). Фаза маъносига эга феъл аналитик бирикманинг доимий компоненти (ДК), процессни англатувчи сўз ўзгарувчан компоненти (ЎК) деб қабул қилинади. Демак, фазавий аналитик бирикманинг умумлаштирилган модели – ФАБ = ДК+ЎК.

Немис тилида бошланғич фаза маъноси асосан иккита фазавий феъллар, яъни **beginnen** ва **anfangen** ёрдамида ифодаланади. Бу феъллар ўзининг соф луғавий маъноларида қўлланиб, ягона “бошланиш” семасига эга.

Бу феъллар билан аксариат ҳолларда ЎК сифатида турли жароёнларни билдирувчи ва **zu** билан келувчи инфинитив шакли бирикади, яъни **beginnen + инфинитив, anfangen + инфинитив** бошланғич фаза маъносини ифодалашда асосий модел сифатида қўланади. Масалан;

Er **begann zu zittern**, als er es hörte (Remarque. S. 474). -

U buni eshitib **titra boshladi** (Remark. 273-bet);

Sie **fang an zu weinen** (Remarque. S. 297). -

U **yig'lay boshladi** (Remark. 173-bet);

Beginnen фъелининг бирикиш қобилияти жуда ҳам кенг бўлиши кўзатилади. У билан конструкцияларда ўзгарувчан компонент сифатида инфинитив шаклида турли лексик маънога эга чегараланган ва чегараланмаган феъллар қатнашиши мумкин. Немис тилида **beginnen** билан бир қаторда унинг синоними **anfangen** ҳам **zu + инфинитив** билан бирикиш қобилиятига

¹ Содикова Назокат Гафоровна, СамДЧТИ II-чи босқич докторанти

эга. Бундай аналитик бирикмалар **beginnen**га нисбатан матнларда камроқ учрайди.

Немис тилада *beginnen (anfangen) + zu + инфинитив* бирикма орқали ифодаланган вазиятларни ўзбек тилида нафақат соф бошланғич фаза маъносини англаувчи **бошламоқ** феъли, балки абстракт маънода бошланғич маъносини билдирувчи юриш-ҳаракат феъллари **кетмоқ, ўтмоқ, тушмоқ, тушиб кетмоқ кўзгалмоқ, бормоқ, киришмоқ** каби феъллар ҳам қатнашади. Масалан:

Aber in Frankfurt stieg ein Mann mit einem Seehundsbarth ein, der sofort einen Koffer auspackte und **zu essen begann** (Remarque. S. 426) -

Ammo Frankfurtda kupega mo'ylovi tyulennikiga o'xshagan bir odam kirib keldi, apil- tapil chamadonini ochib, **ovqatlanishga tushdi** (Remark. 249-bet).

Die Sonne ging hinter den Dächern des Gewerkschaftshauses auf. Die Fenster **begannen zu blitzen** (Remarque. S. 241).

Quyosh kasaba uyushmalari binosining tomiga tirmasha boshladi. Deraza oynalari **yarqirab ketdi** (Remark. 142-bet);

Jeden Tag gab es ja Dutzende von Auktionen. Mit runden Gesten **begann** er den armseligen Kram **zu versteigern**. (Remarque. S. 169). -

Shaharda har kuni o'nlab kim oshdi savdosi bo'ladi. Auktsionchi hazil-mutoyibalari, artistona imo- ishoralar bilan eski-tuski lash- lushlarini **so'tishga kirishdi** (Remark. 98-bet);

Nase **fi'ng an zu bluten**, ich verfehlte den nächsten Schlag... (Remarque. S. 372). -

Burnimdan **qon keta boshladi**, men navbatdagi zarbani o'tkazib yubordim... (Remark. Uch og'ayni, 223-bet).

Давомийлик фаза маъноси немис тилида **fortfahren** ва **fortsetzen** феъллари орқали ифодаланади. Асосий феълни инфинитив шакли билан фақат **fortfahren zu** билан бирикиши кўзатилади, унинг синоними **fortsetzen**

бундай қобилиятга эга эмас. **Fortsetzen** билан ўзгарувчан компонент сифатида предлогли ва предлогсиз от шакли қўлланилади. Масалан:

etwas fortsetzen - nach einer Unterbrechung mit etwas weitermachen, weiterführen: Nach einer kurzen Rast setzten sie die Fahrt fort - Qisqa dam olishdan keyin ular sayohatlarini davom ettirdilar;

fortfahren + zu + Infinitiv: Er ließ sich durch den Lärm nicht stören und fuhr fort zu arbeiten – Шовқинга эътибор бермай у ишда (ишини) давом этди.

Er fuhr fort zu rauchen, obwohl es ihm der Arzt untersagt hatte - Shifokor chekmaslikni aytganiga qaramay, u chekishni davom ettirdi.

Ўзбек тилида давомийлик маъноси соф фаза маъносига эга от-феъл бирикмаси **давом этмоқ** ва **-иб** шаклида келувчи аосий феълнинг равишдош шакли билан кўмакчи феъллар *турмоқ, ўтирмоқ, юрмоқ, бормоқ* бирикмаси орқали акс этади: *ишлаб, ўйлаб юрмоқ, ўқиб турмоқ, хат ёзиб ўтирмоқ, бир нарсани ёзиб бормоқ*.

Немис тилида якуний фаза маъносини ифодаловчи воситалар сифатида турли тил бириклари мавжудб яъни фазавий феъллар (*aufhören, abbrechen, unterbrechen, enden, beenden, vollenden, schließen, abschließen, beschließen*) от- феъл бирикмалари (*zu Ende sein ein Ende haben ein Ende finden ein Ende nehmen ein Ende erreichen ein Ende machen ein Ende setzen ein Ende bereiten zu Ende gehen zu Ende kommen zu Ende laufen zu Ende führen zu Ende bringen*), финитив равиш ва боғловчи феъл ёрдамида ташкил топган

бирикмалар (aus sein, vorbei sein, vorüber sein, fort sein, um sein, alle sein, hin sein, weg sein) (қаранг: [Ризаев, 2019:65 - 140; [Ризаев, 2020]). Аммо, шуларнинг ичида инфинитив шакли билан бирикиш қобилиятига фақат соф финитив фаза маъносига эга бўлган ягона *aufhören* феълидир. Демак, якуний фаза қийматларини аналитик усулида ифодаловчи асосий восита сифатида биринчи навбатда *aufhören + zu + инфинитив* ҳисобланади. *Aufhören* феълининг бирикиш қобилияти чексиз деб бўлади. У билан ўзгарувчан компонент сифатида фақат чегараланган ҳаракатларни англатувчи феъллар бирикаолмайди. Шу сабабдан бу феъл билан аналитик бирикмалар моделини қўйидагича тасвирласа бўлади: *aufhören + zu + барча чегараланмаган феъллар*: *Er hörte auf zu spielen, weinen, arbeiten, trinken ...* Масалан:

Er **hörte auf zu essen** und sah mich einen Augenblick an. (Remarque, S. 246).

U **ovqat eyishdan to'xtatdi** va bir zum menga qaradi. (Remark, 145-bet).

Ich **hörte auf zu spielen**. Ein Mann **war eingetreten**, hager, mit schlenkrigen Bewegungen, eine Melone weit hinten auf dem Kopf. (Remarque, S. 438).

Chalishdan to'xtadim. Qahvaxonaga degcha nusxali qalpoqini qanshariga qo'ndirgan pirpirak bir nusxa **kirib keldi**. (Remark, 254-bet).

Es hatte zu schneien aufgehört - Qor to'xtagan edi

Hör auf zu singen! - Qo'shiq aytishni to'xtating!

Nun hör aber auf zu weinen! - Endi yig'lashni bas qiling!

Hört auf, Unfug zu treiben! - Buzg'unchilik qilishni bas qiling!

Warum haben Sie aufgehört zu spielen? - Nega o'ynashni to'xtatdingiz? wie es scheint, hört es schon auf zu regnen - Yomg'ir allaqachon to'xtaganga o'xshaydi [Paffen 1969: S.91].

Ўзбек тилида ҳам якуний фаза маънолари кўп қиррали бўлиб турли воситалар ёрдамида фодаланиши мумкин: фазавий феъллар (*тугатмоқ, тамомламоқ, тўхтатмоқ ва ҳ.к.*), ва улар билан синоним бўлган *адо бўлмоқ, барҳам бермоқ, тамом бўлмоқ (қилмоқ)* финитив турғун сўз бирикмалари (қаранг: [Ризаев, 2022: 75]), ва финитив аналитик шакллари хосил қилувчи, кўмакчи феъллар *бўл, бит, битир, чиқ, ет, ут, ол, қўй, кет, юбор, ташла, сол, туш* (қаранг.: [Хожиев 1979, 66 б.]).

Б.Х. Ризаев 20дан ортиқ от-феъл турғун бирикмаларни келтириб: *адо қилмоқ (этмоқ, бўлмоқ), бас қилмоқ, барҳам бермоқ, бартараф бўлмоқ (этмоқ, қилмоқ), саранжом бўлмоқ, тарк қилмоқ, хотима бермоқ (қўймоқ, ясамоқ), чек қўймоқ, тамом бўлмоқ (қилмоқ), йўқ қилмоқ, охирига етмоқ (етказмоқ, яқинлашмоқ)* уларни қўйидагича изоҳлайди: "... турғун бирикмалар таркиби камида иккита компонентни ўз ичига олади - номинал ва феъл компонентларини. Бутун бирикманинг финитив семантикаси номинал компонентига юкланади, феъл компоненти ўзининг абстракт (мавхум) маъжозий (кўчма) маъносида пайдо бўлади ва предикатнинг синтактик ролини бажаради ва акционал семантикаси билан тавсифланади. Деярли барча от компонентларнинг лексик семантикаси тўғридан-тўғри (бевосита) ёки у ёки бу тарзда тугалланиш маъноси билан боғланган [Ризаев 2022 : 65].

Демак, келтирилган турғун бирикмалар, бир тамондан, ўзлари аналитик характерига эга бирикмалар қаторига киради, иккинчи тамондан, улар доимий фазавий компоненти сифатида турли жараёнларни (ҳодиса, ҳаракат, ҳолат) англатувчи ўзгарувчан компонент (аксариятда от) билан

бирикиб, фаза, яъни финитив (якуний) фаза маъноси билан боғланган конструкцияларни ташкил қилади. Таққосланг: *У қўшиқни бас қилди; Унинг асабийлиги ниҳосига етди; Иш охирига яқинлашиб қолган; Дарс тамом бўлди; Докладчи сўзини тамом қилди ва ҳаказо.*

Ўтказилган таҳлилдан қўйидаги хулосаларни чиқариш мумкин.

Фаза маънолари иккала тилда ҳам семантик универсал ҳодиса бўлиши аниқланди. Иккала тилда ҳам фаза босқичларини ифодалайдиган мачсус ихтисослашган аналитик воситалари мавжуд.

Немис тилида *beginnen (anfangen) + zu + инфинитив* бирикма орқали ифодаланган вазиятларни ўзбек тилида нафақат соф бошланғич фаза маъносини англаувчи **бошламоқ** феъли, балки абстракт маънода бошланғич маъносини билдирувчи юриш-ҳаракат феъллари **кетмоқ, ўтмоқ, тушмоқ, тушиб кетмоқ қўзғалмоқ, бормоқ, киришмоқ** каби феъллар ҳам қатнашади.

Ўзбек тилида давомийлик маъноси соф фаза маъносига эга от-феъл бирикмаси **давом этмоқ** ва **-иб** шаклида келувчи аосий феълнинг равишдош шакли билан кўмакчи феъллар *турмоқ, ўтирмоқ, юрмоқ, бормоқ* бирикмаси орқали акс этади.

Иккала тилда ҳам якуний фазани ифодалашда турли аналитик характерга эга бўлган воситалар қатнашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1]. Ризаев Б.Х. Аналитические средства семантического поля финитивности в современном немецком языке. - Самарканд, 2019. - 156 с.

[2]. Ризаев Б.Х. Семантика конструкций с финитивными глаголами. Ташкент: Янги аср авлоди, 2020. - 152 с.

[3]. Ризаев Б.Х. Финитив семали турғун сўз бирикмалари. Устойчивые словосочетания с финитивной семантикой. Самарканд: СамДЧТИ, - 2022. -175 б.

[4]. Хожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. -Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

[5]. Paffen K.A. Deutsch-russisches Satzlexikon. Bd. I Verlag Enzyklopädie- Leipzig, 1969. 464 S..

[6]. Remarque E. M. Drei Kameraden. Roman. - Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1991. - S. 586.

[7]. Remark E. M. Uch og'ayni. (Nizom Komil tarjiması). - Toshkent: Jahon adabiyoti jurnali, 1998. - 334 б.